

УДК 130.2:911.375.62(4)"653"

ТРАНСФОРМАЦІЯ САКРАЛЬНОГО ПРОСТОРУ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО МІСТА

Анастасія Сорочук

*Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки, факультет історії, політології та національної безпеки,
кафедра філософії та релігієзнавства
просп. Волі, 13, 43025, м. Луцьк, Україна*

У статті визначено основні напрями трансформації сакрального в просторі середньовічного міста. У роботі досліджуються основні об'єкти міського середовища, що відображають теоцентричну культуру середньовіччя. Автором запропоновано комплексний підхід до вивчення середньовічного міста. У роботі досліджується вплив теоцентризму на простір міста та життя в ньому. На основі здійсненого аналізу були визначені нові форми сакралізації міського простору, характерні для епохи раннього середньовіччя, а також основні принципи де сакралізації міського простору в період пізнього середньовіччя. Автор стверджував, що десакралізація сприяє руйнуванню традиційних культурних цінностей і визначає нові форми священного в просторі міста.

Ключові слова: простір міста, сакральний простір, середньовічне місто, профанний простір, теоцентризм, десакралізація, сакральна структура міста.

Простір сучасного міста репрезентує особливу символічну реальність палімпсестного характеру, первинний топографічний текст якої почав формуватися за часів середньовіччя. Саме в контексті зародження та кристалізації середньовічної культури відбувається злам типового тогочасного просторового оформлення міста, що й актуалізує дослідження трансформації сакральної топографії середньовічного міста. Загалом, середньовічне місто починається там, де закінчує своє існування міфологічне та містифіковане сприйняття дійсності, адже воно є віддзеркаленням уже іншої культурної конотації – християнського теоцентризму. Середньовічна культура досягла свої вершини саме у місті, яке стає «полотном», середовищем та простором для реалізації творчого потенціалу, який поєднав у собі сакральні ідеї з подальшим устремлінням до мирського життя.

Історично визначено, що період заснування перших середньовічних міст збігається зі світоглядними змінами, пов'язаними з поширенням християнства та переходом до феодального устрою життя, що було характерним для Західної Європи V – X ст. Саме цей історичний проміжок часу традиційно називають Середніми віками, культурний дискурс яких відображає теоцентричні тенденції. Як зазначає А.Л. Ястребицька, «середньовічне місто несло в собі особливий спосіб життя, що складався в повній згоді з матеріальною та соціальною практикою, світом уяви і смаками його мешканців, з уваленнями про світ і про себе в цьому світі. Воно виробило свій образ, сконструював свою систему увалень і свою ідеологію» [9, с. 227], в основу якої було покладено християнські цінності.

Тому для того щоб сконструювати цілісну картину формування середньовічного міста та виявити в ньому сакральний компонент, ми повинні окреслити деякі його складові частини, що постануть перед нами як матеріалізовані форми та перцептивні процеси. Що стосується перших, то нашому аналізу будуть піддані основні елементи міської матеріальної культури і повсякденного життя: стіни міста як елемент обрамлення сакрального

простору, храмова архітектура, десакралізовані орієнтири міста (беффруа, ратуша, ринок). Що стосується перцептивних процесів, то нас цікавитиме специфіка сприйняття середньовічним городянином внутрішньоміського простору та часу. Адже саме ці феномени культури формують особливий образ життя городянина середньовічного міста, який усе ще опосередкований сакральним.

Загалом, територія середньовічного міста традиційно складалася з внутрішнього та зовнішнього простору, які відокремлені один від одного муром. Для зовнішнього простору характерним є зосередження в ньому сільськогосподарських угідь та садіб, що оформлюються в маленькі селища, на які поширювалася міська юрисдикція, та від яких економічно залежить розвиток внутрішньоміського простору. Специфічною ознакою зовнішнього простору є розміщення на його території таких «нечистих» елементів міської цивілізації, як притулки-лікарні для хворих на інфекційні хвороби, кладовища, місця які служать для приведення у дію смертних вироків (шибениця і колесо для четвертування). Існування цих елементів за внутрішнім простором міста наводить на міркування про безпеку його сакрального простору, адже це своєрідна форма ізоляції від «забруднення».

Саму тому середньовічне місто постає перед нами як «град за стіною», фізично ізольований від зовнішнього світу, при цьому місто знаходиться не тільки в кільці муру, але й оперезаний зеленим паском сільськогосподарських угідь та садіб, які становлять незмінну частину як зовнішнього, так і внутрішнього його простору. Для жителів міста мур-стіна був чимось більшим, ніж просто грудю каміння, що захищає від ворожих нападів. Це певний символ початку «свого міста», сакралью захищеного, який протистоїть «світу чужому», непізнаному, демонічному, богом не космогонізованому. Укріплення міста – це символічна репрезентація захисту та єдиного соціального простору об'єднаного під покровом божим. «Міські стіни – матеріальна база формування міської ідентичності і символ священного простору міста» [9, с. 252].

Найбільш символічно та функціонально навантаженим елементом міських мурів є ворота, адже саме на їхньому порозі реалізується діалектика сакрального та профанного, розділяється простір на зовнішній та внутрішній, «свій» та «чужий». Необхідно наголосити на тому, що простір біля воріт, перед воротами і з внутрішньої сторони – це привілейоване місце інтенсивних комунікацій, а також зона сакральна, адже тут розташовувалися монастирі релігійних орденів, які сподівалися здійснити ідеологічний вплив на місто (як центр багатства і осередок ересей) [9, с. 257].

Формування середньовічного міста продовжує традицію мобілізації його на піднесеній території. Проте основою для такого розташування міста виступають уже не міфологічні сюжети, що ґрунтувались на наслідуванні богам. Бажання іконічного втілення християнського (біблійного) міста тепер відіграє головну роль у виборі місця для фундації «*de iure*» – сакрального топосу. Цей ейдос християнського міста-притулку артикулюється у Нагорній проповіді, – «не може сховатися місто, що стоїть на вершині гори» (Матв. 5; 14).

Загалом, необхідно зазначити, що градобудівництво в епоху середньовіччя передбачало два шляхи розвитку, які детермінувались історичними особливостями. Будівництво середньовічного міста з поступовим оформленням єдиного життєвого простору в основі своїй має два напрями оформлення: «природній» – стихійно сформований та «заснований», або «новий». Ця тенденція підпорядкована історичному чиннику, адже перший тип поселень відповідає ранньому середньовіччю, другий – високому та пізньому.

Для раннього середньовіччя характерним є впровадження тенденції «природного» конструювання, тобто спонтанного, частково хаотичного формування простору міста. Градобудівництво типового ранньосередньовічного граду передбачало поступове об'єднання

уже існуючих поселень, а не заснування абсолютно нових міста. Загалом, на ранньому етапі розвитку середньовічної цивілізації міського типу, «заснування міст на порожньому місці було винятковим» [1, с. 22]. Особливістю заснування «природно» сконструйованих поселень є зосередження навколо релігійного об'єкта, що повністю відповідає геоцентричному характеру розвитку середньовічного міста. Саме навколо церкви або монастиря організовувався простір міста, адже світоглядні переконання не передбачали іншого, сакрального переповнювало середовище граду. «Монастирі зазвичай розташовувалися близько від поселень, як, наприклад, давнє аббатство Сен-Ден і Сен-Жермен на околицях Парижа, але у деяких випадках вони самі ставали причиною виникнення міста. Прикладом може слугувати абатство Мон-Сен-Мишель у Франції» [2, с. 147].

Тому стихійній кристалізації середньовічного граду характерне поступове об'єднання кількох поселень навколо єдиного центру – церкви, монастиря, рідше фортеці. «Плани середньовічних міст показують, що міста, які спонтанно виникли під час першої хвилі урбанізації, тяжіли до радіально-концентричної системи вулиць. Часто вона продиктована рельєфом місцевості і тим, що враховується існування пунктів, які володіють притягальною силою – собору або монастиря, формою огорожі яких визначалося подальше зростання міста» [9, с. 263].

Ця теза підтверджує сакральний характер будівництва середньовічного міста, яке розгортається навколо «священного». Планування міського топосу у формі кіл (розташування будинків та вулиць) реалізує ієрархізацію простору відповідно до сили покладеного в основу чинника: вважається, що чим ближче до осередку сакрального, тим сильніша його дія. Заданий чинник детермінує й соціальну стратифікацію, що підтверджується розташуванням (проживанням) «у перших колах» місцевих вельмож, знаті, правлячої верхівки та священнослужителів.

У період високого та пізнього середньовічного починають виникати міста нового штибу – «нові», тобто засновані, так би мовити, з чистого листа. Просторова організація «нових» міст визначалася політичними чинниками, що характерно для зазначеного періоду, впродовж якого економічні цінності, практичність та класово-міжособистісна боротьба є основою суспільного розвитку. Місто одержало розвиток саме завдяки своїй економічній функції, було створено відновленою торгівлею й стало творінням купців [1]. Тому в забудові такого типу міст чітко прочитується раціоналізаторське начало, а сакральне частково губиться на задньому плані. Град набуває квадратної форми, головним його компонентом стає центральна магістраль, від якої й розходить увсебіч місто. Населення уже перестає групуватися навколо сакрального, а жителі міста – це люди, які переїхали з поселень сільського типу задля торгівлі та з перспективою отримання правових привілеїв. Потрібно зазначити, що особливістю розвитку простору міста в період пізнього середньовіччя стає виділення значної території міста під суспільно-публічний простір.

Таким чином, визначаючими чинниками основ топографії «заснованих» («нових») міст та його формотворчим матеріалом є економічний, провладний та раціоналізований елемент. «Засновниками цих міст були правителі – князі, королі, нерідко монастирі, метою яких було зміцнення своєї влади. Населення залучалося туди за допомогою торгівлі та правових привілеїв. У забудові цих «нових» міст досить ясно прочитується тенденція до попереднього раціонального планування внутрішнього і зовнішнього простору» [9, с. 263], на відмінну від «природних» міст, формотворчі процеси яких підпорядковувалися підсвідомій потребі у близькості сакрального. Лапідарність «нових» градів, зокрема прямокутна форма та сітка плану міста, підтверджує раціональний характер та економічний детермінізм, що можна простежити в розгортанні цього виду поселення від головної магістралі, що виконує роль ринку.

Особливістю розвитку середньовічного міста є формування його внутрішнього простору, атрибутом якого стає троїчний силует. Це твердження впливає з трансформації статусу граду відповідно до утилітарних цілей та функціоналізму. Якісне забарвлення міського топосу детермінувалося історичними вимогами, пов'язаними з економічною, політичною, релігійною сферами діяльності людини. Функціональне навантаження корелює з формотворчим портретом міста. Загалом, лише «природне» сформування міста залишається вірним центричній оформленості топосу. Що стосується «нових» міст, то вони поліцентричні. Структурують такий міський простір фактично три центральні координати: ринок-площа або ринок-вулиця, ратуша та храм. Ці «гарячі точки» слугують міщанам «орієнтирами» в процесі повсякденних практик та безпосередньо впливають на відчуття топосу загалом, який здатен як містично вабити, так і мати демонічну відштовхуючу енергетику. Так, здійснюється впровадження розробленої середньовічними теологами ще у X – XI ст. ідеології тривимірно функціонального соціального устрою. Ця ідеологія «формує уявлення середньовічної людини про соціальну ієрархію, організації влади та функції кожного з громадян. Так чи інакше, це давало про себе знати в міському інтер'єрі, новостворених елементах й інституціях; специфіці соціотопографії, в реаліях повсякденної соціальної практики і поведінки городян, тобто в способі життя» [9, с. 267].

Незважаючи на поліцентричний характер середньовічного міста, що впливає зі зміни функціонального навантаження (три головних функції – економічна, політична, релігійна, відповідно три центри: ринок, ратуша, церква), головна роль залишається за собором – сакральним центром топосу. Цей факт зумовлений домінуючим у Середні віки теоцентричним світоглядом. Саме тому храм розташовувався в самому серці міста, він різко виділявся з маси міських будівель своєю висотою та значністю форм. Це свідчить про виконання основоположних функцій кафедральних храмів, зокрема сакрального орієнтиру, адже церковні бані та дзвіниці – найвищі точки внутрішньоміського простору. «Храм притягував до себе як центр благочестя і літургії, володар священних реліквій, а також як місце офіційних церемоній, відправний пункт релігійних та мирських урочистих процесій» [9, с. 267].

Центр артикуляції християнських цінностей, місце діяльнісного втілення – Тіло Христове, перебуваючи під владою меркантильних священнослужителів, які гоняться за владою, зламається під навалюю економічних вартостей. Власне «церква взяла місто під свій контроль, однак, щоб в подальшому його зберегти, вона повинна була змінитися й сама – пристосовуватися до еволюції міста, забезпечуючи його необхідними духовними орієнтирами. Так відбувається трансформація традиційних та створення нових форм організації самого ж релігійного життя, яке відповідає сподіванням і уявленням городян, а завданням самої церкви стає потреба діяти як найбільш ефективний ідеологічний інструмент впливу на свідомість ком'юніті» [9, с. 268]. Саме за таких умов у сакральний простір середньовічного храму, який починався за огорожею, проникають профанні елементи. На території храму з'являються складські та торгівельні приміщення, розгортаються ринкові процесії, а сама церква стає вищою судовою інстанцією, як архієпископський суд, та починає виконувати економічні функції: збирає десятину, розгортає діяльність по оренді навколишніх територій, що належать їй власності, тобто владарює над торгівельними ятками та ремісницькими цехами.

За таких умов знаходять виправдання своїй діяльності й новостворені чернецькі, так звані «жебрацькі ордени», які витісняють на другий план традиційні норми чернецького життя – аскетизм, прагнення до усамітнення та відповідно формування своїх обителів за стінами місто, тихе життя підпорядковане молитвам Богові та роботою на сільськогоспо-

дарських угіддях, лише для забезпечення мінімуму життя. «Жебрацькі ордени, новий церковний інститут, що народився з прагнення церкви адаптувати еретичні течії, що висували своїм ідеалом смирення і абсолютну бідність. Вони намагалися звернути увагу на ранньохристиянські цінності та трансформувати їх на міське середовище» [9, с. 270].

За таких умов топографічно формується економічний складник середньовічного міста – Ринок. Залежно від зміцнення міської самостійності, зростання купецьких багатств, ремесел і політичного впливу бюргерства у містах з'являються нові суспільні будівлі, що символізували цей процес: криті торгові ряди, ринки, де міська влада здійснювали контроль за вагою і довжиною, якістю монети, тобто за ремісницьким виробництвом і торгівлею, комунальні будинки, провісники ратуш [9].

Ратхаус – будівля міського самоврядування, що символом перемоги міської громади над єпископським владарюванням. Матеріально оформлюючи свою перемогу та окреслюючи панівне становище керуючого органу міста, починається будівництво ратуш як центральних координат міста, які вражають своєю масштабністю, помпезністю архітектурних комплексів та претензійністю. Так, формується політичний центр топосу пізнього середньовіччя.

У боротьбі за просторові орієнтири в середньовічному місті виникають готичні собори – дзеркальне відображення духу міської культури, шпилі яких торкаються неба, а капели, що носять ім'я патронів, грошима яких вони будувались, свідчать про причетність до земного, економічно визначеного. «Величне спрямування ввись форм готичного храму відповідало й естетичним уявленням епохи, першим критерієм краси для якої є грандіозність розмірів» [9, с. 273]. Тому готичний собор, з одного боку, є вираженням адаптації церкви до просторових структур міста та претензійної всеохопності духу міщан, а з іншого – маленькою перемогою над процесом профанації сакрального простору центру середньовічного міста.

Поряд із трансформацією простору середньовічного міста зазнає змін і смислове наповнення часу, яке відрізняється від усвідомлення «вічного часу» жителями стародавніх цивілізацій. Відчуття часу в середньовічному місті суттєво відрізняється й від переживання його сучасною людиною, яка в погоні за можливістю контролювати час сама стала заручником часових відрізків, підкорювач став підкореним. На відсутність строго визначеного хроносу вказує й відсутність його конкретних матеріальних репрезентацій (відсутність годинника як такого). Церква (як один із перших соціальних інститутів) стає першою володаркою та організаторкою часу. Церковний час за своєю суттю відрізняється від природного тим, що підпорядковується релігійній обрядовості, зокрема богослужінню, а не боговстановленим природним ритмам. Перші репрезентації часу мали звукове оформлення та отримали матеріальність у формі дзвону, тобто новий спосіб виявлення часу (акустичний). Дзвіниці розташовувалися на території храму, чим констатували сакральний характер часу та володіння, розпорядження ним священнослужителями.

Інтенсифікація міського образу життя та зміна його ритмів, необхідність чіткого визначення робочих годин, реформістські настрої людей, щодо панування «священною» верствою над містом загалом та часом зокрема, призводять до боротьби населення міста за право мати «свій час» та свободу в його констатації та визначеності. Символом перемоги громади та переходом часу в її «відомство» стає «монументальна споруда – беффруа, що височіє подібно собору над усіма міськими будівлями, вежа якого видніється здалеку і була зведена з каменю, укріплена та увінчана дзвоном» [9].

Таки чином, в основі таких змін, які спричинили переоцінку фундаментальних християнських цінностей, буде здійснено секуляризацію, винесення релігійного, сакрального

за межі світобудови. Профанація змісту християнських цінностей, зміщення акцентів у чернечому житті, наголошення на земній праці та висування на передній план матеріальних цінностей, теологічні наррації священнослужителів на підтримку вищезначеного, зведення усього цього у ранг виконання божественних задумів та заміщення сакральних центрів міста і світу, політичним та економічним центрами сприяє формуванню міщанського світосприйняття. А у наступних століттях це вилиється в Реформацію та у теорії містобудування на основі веберівського та марксистського «духу капіталізму», що здійснили остаточну розправу над священними основами буття.

Отже, аналіз простору міста в контексті медієвістики дозволив виявити основні процеси трансформації сакрального модусу міста. Домінантний характер теоцентризму в епоху середньовіччя сприяв деміфологізації основ конструювання граду. Структурні компоненти простору міста набувають християнських смислових культурних конотацій. Так, мобілізація міста на піднесеній території опосередковується втіленням ейдосу біблійного міста на вершині гори. Укріплення – образ середньовічного «граду за стіною», символізує диференціацію простору на сакральний та профанний, внутрішній соборний об'єднаний під покровом божим та зовнішній, аморфний, хаотичний та демонічний. План міста узгоджується з центром ієрофанії, розвивається навколо храму. Проте вже в пізньому середньовіччі сакральний простір міста розбавляється утилітарними та функціональними чинниками, які корелюються з формуванням троїчного силуету міста, який формують ринком, ратуша та кафедральним храмом. Ратхаус із беффруа та ринок – це десакралізовані орієнтири міста та конструкти поліцентричного міста. Однак домінуючий у Середні віки теоцентричний світогляд детермінував собор як головний центр та сакральний орієнтир міста. Проте він поступається авторитетом під навалою економічних цінностей та профанується втручанням ринкових, економічних та політичних процесів у його священний простір.

Список використаної літератури

1. Беліков О.В., Белікова К.О. Побудова сакрального простору середньовічного міста під впливом християнського світосприйняття. Наука. Релігія. Суспільство. 2014. № 2. С. 22–29. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nrs_2014_2_6.
2. Бунин А. История градостроительного искусства. Москва: Государственное издательство литературы по строительству и архитектуре, 1953. 533 с.
3. Вебер М. Избранные произведения / пер. с нем. сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко. Москва: Прогресс, 1990. 808 с.
4. Город как социокультурное явление исторического процесса РАН. Науч. совет по комплексной проблеме «История мировой культуры» / отв. Ред. Э. В. Сайко. Москва: Наука, 1995. 351 с.
5. Городков А.В., Федосова С.И. Основы территориально-пространственного развития городов: Учеб. пособие. Брянск: Брян. гос. инженер.-технол. акад., 2009. 326 с.
6. Элиаде М. Мифы, сновидения, мистерии / пер. с англ. А.П. Хомик. Москва: Рефл-бук, Киев: Ваклер, 1996. 288 с.
7. Элиаде М. Оккультизм, колдовство и моды в культуре / пер. с англ. Е. В. Сорокиной. Киев: «София»; Москва: ИД «Гелиос», 2002. 224 с.
8. Элиаде М. Священное и мирское / пер. с фр. Н. К. Гарбовского. Москва: Изд-во МГУ, 1994. 144 с.
9. Ястребицкая А.Л. Средневековая культура и город в новой исторической науке. Учебное пособие. Москва: Интерпракс, 1995. 416 с.
10. Mumford L. The City in History: It's Origins, Its Transformations, and Its Prospects. San Diego: New York: London: Harcourt Brace Jovanovich Publishers, 1961. 696 p.

THE TRANSFORMATION OF THE SACRED SPACE OF THE MEDIEVAL CITY

Anastasia Sorochuk

*Lesya Ukrainka Eastern European National University,
Faculty of History, Political Science and National Security,
Department of Philosophy and Religious Studies
Volya Avenue, 13, 43025, Lutsk, Ukraine*

The article determined the main directions of the sacred transformation in medieval of a city space. The paper examines the key objects of the urban environment, reflecting the theocentric culture of the Middle Ages. The author offers the complex approach to medieval town studying. The paper examines to the influence of the theocentrism of the space of the city and city's life. On the basis of analysis by were determining new forms of sacralization of the urban space which is characteristic for the early Middle Ages; also by were determining basic principles of desacralization of the urban space of the late Middle Ages. The author argued that desacralization contributes to destruction of traditional cultural values and determines new forms of the sacred space of a city.

Key words: the space of the city, sacred space, medieval town, profane space, theocentrism, desacralization, the sacred structure of the city.